

Sobre l'exili del magisteri republicà (1936-39).
Reflexions i suggeriments
The exile of the republican teachers (1936-39).
Reflections and suggestions

metadata, citation and similar papers at core.ac.uk

Universitat de Girona

Data de recepció de l'original: abril de 2007

Data d'acceptació: maig de 2007

ABSTRACT

This article presents the exile of the republican teachers due to the revolution against the republican government and civil war in Spain. It follows teachers from Valencia and Catalonia, many of whom migrated to France due to the proximity of Catalonia to the French border. It is estimated that more than 10% of teachers that were working in Catalonia and many others coming from war zones migrated to France.

This paper describes social, political, and professional aspects of their life in the exile; as well as their first educational work carried while in the exile in the French concentration camps, cultural shelters, and finally in other European and American countries, like Mexico and Venezuela. Exiled republican teachers contributed significantly in the educational system of these countries, while the dictatorship of Franco diminished the quality of education in Spain, both intellectually and methodologically. Catalan teachers in Mexico taught Catalan to sons and daughters of the exiled thinking they would return to Catalonia after the Second World War. There is also a reference to the cultural work of the *Generalitat* (the Catalan government) in the exile.

Finally, this paper includes a section about issues encountered while researching the subject and the fact that it mainly relied on oral interviews and memories of those who lived the events. It also presents leads to be considered for future research.

KEYWORDS: teachers exile. Republican exile. Republican school.

RESUM

Aquest article ofereix una visió general sobre l'exili del magisteri republicà, especialment el que tingué lloc a Catalunya. Juntament amb unes quantes dades quantitatives es mostra la realitat, múltiple i variada, de l'exili del magisteri, des del punt de vista polític, social i professional, així com les activitats culturals que es dugueren a terme fora de la pàtria, en els camps de concentració francesos i, posteriorment, a Europa i a Amèrica, especialment a Mèxic i Veneçuela. L'exili s'inicià poc després de l'alçament contra el govern de la república i els mesos de gener i febrer del 1939 en foren els moments més àlgids. D'altra banda es reflexiona sobre la metodologia usada en aquest tipus d'investigació i les dificultats per dur a terme un estudi basat, pràcticament, en la memòria oral. Al final se suggereixen temes d'investigació relacionats amb l'exili del magisteri.

PARAULES CLAU: exili magisteri; exili republicà; escola republicana.

RESUMEN

Se ofrece una panorámica general sobre el exilio del magisterio republicano, especialmente del acaecido en Cataluña. Juntamente con algunos datos cuantitativos se presenta la realidad múltiple y variada del exilio del magisterio desde el punto de vista político, social y profesional así como las actividades culturales que llevaron a cabo fuera de la patria, en los campos de concentración franceses y posteriormente en Europa y en América, especialmente en México y Venezuela. El exilio se iniciará poco después del alzamiento contra el gobierno de la república y tendrá su momento álgido durante los meses de enero y febrero del 1939. Por otra parte se reflexiona sobre la metodología usada en este tipo de investigación y las dificultades para llevar a cabo un estudio basado prácticamente en la memoria oral. Al final se sugieren temas de investigación relacionados con el exilio del magisterio.

PALABRAS CLAVE: exilio del magisterio, exilio republicano, escuela republicana.

L'exili del magisteri republicà a causa de la Guerra Civil, a l'Estat espanyol, encara està per estudiar de manera total i sistemàtica. Possiblement el País Valencià i Catalunya són els dos territoris on s'ha estudiat de manera més intensa.¹ Per saber sobre l'exili del magisteri exiliat hem de recórrer, per exemple, a les publicacions sobre l'exili republicà en general, ja siguin des d'una perspectiva estatal o més restringida.² També trobem aportacions en articles i comunicacions en congressos³ i en alguna tesi doctoral.⁴ En els llibres que parlen dels infants refugiats a diferents països europeus també hi ha informació

¹ Pel que fa al País Valencià, cal destacar els treballs de José Ignacio Cruz, que han culminat en la publicació *Maestros y colegios en el exilio de 1939*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2004; i el de FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel; AGULLÓ DÍAZ, María Carmen. *Maestros valencianos bajo el franquismo*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1999.

Per a Catalunya l'estudi pioner és de Jordi Monés en la ponència «Una primera aproximació a l'exili dels mestres catalans», exposada en el Congrés de l'exili internacional als Països Catalans, 1939-1978, celebrat a la Universitat de Barcelona el 1989. Aquest text, posteriorment, va ser publicat a la revista *Cuadernos de Pedagogía* amb el títol «El exilio republicano de los maestros» (núm. 178). Vegeu també: MARQUES, Salomé. *Exili dels mestres (1939-1975)*. Girona: Universitat de Girona - Llibres del Segle, 1995; posteriorment ampliat i editat en castellà *Maestros catalanes del exilio*. Zapopan (Jalisco, México): El Colegio de Jalisco, 2003. A més cal tenir present dues publicacions, fruit de dos seminaris sobre el tema, LOZANO, Claudio. *1939, el exilio pedagógico*. Barcelona: PPU, 1999; VILANOÛ, Conrad; MONTSERRAT, Josep (ed.). *Mestres i exili*. Barcelona: Institut Ciències de l'Educació, Universitat de Barcelona, 2003.

Pel que fa a l'exili mallorquí, menorquí i de les Pitiüses, són escasses les informacions que hi ha sobre mestres exiliats. Algun nom de mestre exiliats es troba a SANTANA, Manuel. «L'exili dels mallorquins». A: PUJOL, Enric (coord.). *L'exili català del 1936-39. Un balanç*. Girona: Quaderns del Cercle, 19, 2003, pàg. 113-131; MARIMON, Antoni. «Exiliats i refugiats de les Pitiüses i de Menorca». *Ibidem*, pàg. 133-142.

² Serveixin d'exemple: ABELLAN, José Luís. *El exilio español de 1939*. Madrid: Taurus, 1976; CUESTA, Josefina. *Emigración y exilio*. Madrid: Eudema, 1996; ARRIEN, Gregorio. *La generación del exilio*. Bilbao: Ed. Onura, 1993, que dóna referències de mestres bascos; GARCÍA-SANZ, Ángel (coord.). *El exilio republicano navarro de 1939*. Pamplona: Gobierno de Navarra, Departamento de Educación y Cultura, 2001, on hi ha informació sobre mestres navarresos; FERNÁNDEZ, Carlos. *El exilio gallego de la guerra civil*. A Coruña: Edicions do Castro, 2002, amb dades biogràfiques sobre mestres i professors gallecs; SATUÉ, Enrique. *Los niños del frente*. Sabiñánigo: Ayuntamiento de Sabiñánigo, 2003; JUAN, Víctor. *La tarea de Penélope. Cien años de escuela pública en Aragón*. Saragossa: Ibercaja, 2004, on es fa referència a mestres aragonesos exiliats; DÍAZ, Juan Antonio (coord.). *Castellanos sin mancha. Exiliados castellano-manchegos tras la guerra civil*. Madrid: Celeste Ediciones, 1999, etc.

³ Per exemple: ANAYA, Luís [et alt.]. «Huidos, evadidos, desertores y canjeados. Los canarios republicanos en la guerra civil española y la segunda guerra mundial, 1936-1945». *III Jornadas de Estudios sobre Fuerteventura y Lanzarote*. Puerto del Rosario: Excmos. Cabildos Insulares de Fuerteventura y Lanzarote, T. I, 1989, pàg. 329-358. *AA.VV. Seixanta anys després. L'exili cultural del 1939*. València: Universitat de València, 2001, 2 volums.

⁴ Vegeu, per exemple, la tesi doctoral de DOMÍNGUEZ PRATS, Pilar. *Mujeres españolas exiladas en México (1939-1950)*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, Facultad de Geografía e Historia, Departamento de Historia Contemporánea, 1992.

sobre mestres exiliats.⁵ En poques paraules, comença a haver-hi força informació sobre el magisteri republicà exiliat, tot i que és dispersa i fragmentada. Podem afirmar que la informació sobre el magisteri republicà exiliat és força abundant encara que molt desigual i dispersa; en canvi les publicacions dedicades expressament al tema són escasses.

En aquesta aportació em centraré a parlar de l'exili del magisteri en l'àmbit territorial dels països de llengua catalana o valenciana o com vulgueu dir-ho. Ja ens entenem. Com que les dades quantitatives més importants ja ha estat publicades i són conegudes no les repetiré. Penso que és interessant i profitós presentar una panoràmica general de l'exili del magisteri a partir de les dades conegudes fins ara, i posar de relleu alguns aspectes que poden ser útils per a posteriors investigacions. Ho faré a partir de les darreres publicacions que s'han fet sobre el tema i dels estudis que he continuat fent després de la publicació del llibre sobre l'exili dels mestres el 1995. Pretenc fer veure la pluralitat, varietat i complexitat de l'exili. Si bé és cert aquella afirmació que «cada persona és un món» i, per tant, cada exiliat té una vivència única i irrepetible, també és veritat que podem destacar alguns aspectes comuns i generals en l'exili del magisteri.

1

Quan parlo de l'exili del magisteri republicà no faig referència només a aquells homes i dones, mestres, que varen marxar quan la guerra ja estava acabant-se, quan les possibilitats de la victòria republicana eren pràcticament nul·les, amb una Catalunya que els rebels anaven ocupant a un ritme accelerat, especialment el mes de gener i primers dies de febrer de 1939. També contemplo aquelles persones que hagueren de marxar molt abans, a causa de la revolució desfermada després de l'aixecament facciós, els primers mesos d'esclatada la guerra civil, el juliol de 1936. Es tracta de persones republicanes que, per ser gent d'ordre o per la seva adscripció política a partits com, per exemple, Unió Democràtica de Catalunya, veien perillar la seva vida i hagueren de marxar. Alguns dels mestres catalans exiliats a Veneçuela podríem incloure'ls

⁵ Per exemple ZAFRA, Enrique; CREGO, Rosalía; HEREDIA, Carmen. *Los niños españoles evacuados a la URSS (1937)*. Madrid: Ediciones de la Torre, 1989; MARQUES, Pierre. *Les enfants espagnols réfugiés en France (1936-1939)*. París: edició de l'autor, 1993; LABAJOS-PÉREZ, Emilia; VITORIA-GARCIA, Fernando. *Los niños españoles refugiados en Bélgica (1936-1939)* Namur (Bèlgica): Asociación de los Niños de la Guerra, 1997; ALTED, Alicia; NICOLAS, Encarna; GONZÁLEZ, Roger. *Los niños de la guerra de España en la Unión Soviética. De la evacuación al retorno (1937-1999)*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, 1999.

en aquest apartat així com una bona part de mestres bascos establerts en aquest i en altres països americans.

De totes maneres el moment fort de l'exili del magisteri republicà es va produir amb l'ocupació de Catalunya els mesos de gener i febrer de 1939, però no hem d'oblidar aquest exili primer. Com tampoc hem d'oblidar el degoteig lent i constant que es va anar produint durant el primer franquisme especialment durant la dècada dels 40 i que tenia per protagonistes persones que no pogueren resistir el nou estat de coses, la persecució i la pressió social i política que va imposar la dictadura franquista, i optaren per marxar. Algunes d'elles marxaren en sortir de les presons franquistes; d'altres, simplement, quan acabaren la paciència i trobaren el moment oportú.

2

Pel que fa referència al territori objecte d'aquesta comunicació (Catalunya, País Valencià i les Illes) hem de tenir present que la situació política a partir del juliol de 1936 no va ser la mateixa per tot. Catalunya i el País Valencià varen continuar republicanes i amb una revolució en marxa, fins a la seva ocupació total per l'exèrcit franquista el 1939. A les Illes la situació fou diferent, Mallorca quedà sota el poder dels revoltats i s'inicià tot seguit una molt dura repressió; Menorca, en canvi, fou republicana fins al mes de febrer de 1939.

També la situació geogràfica dels tres territoris condicionà les possibilitats reals d'exiliar-se. Per marxar ho varen tenir més fàcil els que estaven a Catalunya, país fronterer per terra i mar amb França, que no pas els que estaven en terres valencianes o els de les illes que només podien sortir per mar cap a Menorca o Barcelona o l'Àfrica. Recordem que algunes poblacions com Alacant i Dènia varen convertir-se en autèntiques ratoneres que frustraren les possibilitats d'exili dels que hi eren.

El fet que Catalunya sigui un país de frontera facilità que força mestres poguessin marxar cap a França, alguns formant part de l'exèrcit republicà; d'altres acompanyant colònies d'infants refugiats, etc., i que d'aquesta manera salvassin la vida. En aquest aspecte recordem que foren molt pocs els mestres afusellats, a Catalunya, pels franquistes,⁶ una afirmació que no podem aplicar a

⁶ A Catalunya «només» hi hagué 9 mestres afusellats: 1 al Vallès Oriental, a la Garrotxa, al Gironès, al Bages, i al Baix Penedès; 2 a La Selva (un home i una dona) i a Osona. Vegeu SOLÉ I SABATÉ, Josep M. *La repressió franquista a Catalunya 1938-1953*. Barcelona: Edicions 62, 2003.

altres territoris de l'Estat on l'actuació repressiva franquista contra el magisteri va ser duríssima amb molts mestres assassinats.

3

Cal tenir present que la recerca sobre l'exili del magisteri s'ha fet inicialment, en general, a partir de les aportacions dels mateixos protagonistes, és a dir, a partir del que explicaven els mestres que havien tornat de l'exili durant el franquisme o, sobretot, amb la democràcia després dels decrets d'amnistia, així com dels seus familiars més directes (fills, néts, cònjuges) o d'altres testimonis prou directes, per exemple, antics alumnes o companys de professió. Inicialment l'entrevista oral ha estat la metodologia emprada en bona part d'aquestes recerques.

Aquesta investigació s'ha hagut de fer amb aquesta metodologia perquè sobre el magisteri exiliats no hi ha dades documentals directes per part de l'administració escolar. Els que varen haver de marxar no figuren en cap llistat; no hi ha relacions de mestres que marxaven. Sí que hi ha llistes de mestres sancionats i expulsats per no ser a la seva escola quan hi arriben els franquistes i, per tant, acusats d'abandonament de destinació, però el fet de no ser presents a la seva escola no vol pas dir necessàriament que aquestes persones haguessin marxat a l'exili, podien estar amagades en el territori o haver estat cridats a files, etc. No ha estat gens fàcil trobar documentació escrita sobre el magisteri exiliat.

És possible trobar informació sobre mestres exiliats en la documentació administrativa escolar espanyola d'èpoques més tardanes, quan alguns —no molts— decideixen tornar durant el franquisme (a partir de final de la dècada dels cinquanta sota el mandat del ministre Joaquín Ruiz Jiménez i en altres anys posteriors) i demanin a l'administració escolar el reingrés a l'escola. Si la seva petició es resol de manera positiva constarà en el seu expedient i d'aquesta manera serà possible saber que va anar a l'exili i quan va tornar. Per recollir la informació de manera eficient caldria mirar un per un tots els expedients dels mestres jubilats dels darrers cinquanta anys! També hi ha informació en alguna documentació que ha arribat a l'Arxiu Nacional de Catalunya com, per exemple, el fons del camp de concentració d'Agde on figuren les llistes dels tancats en el camp amb el nom, els cognoms, la professió, la data de naixement, etc., o la que es troba a l'arxiu del Centre d'Història Contemporània de Catalunya gràcies a alguna donació privada, com la docu-

mentació del professor Jesús Bellido, que va ser *comissari de cultes* del govern republicà a final de la Guerra Civil i que va estar exiliat a Tolosa de Llenguadoc.

El coneixement que tenim del magisteri exiliat s'ha fet bàsicament a partir de fonts orals i de records personals. És una font directa que cal recollir amb les degudes cauteles quan no està justificada amb documents escrits o gràfics (per exemple, fotografies dels camps de concentració, etc.). El testimoni directe és important, però això no priva que la memòria sigui selectiva i, a vegades, traïdora després de tants anys.

En aquest moments, lamentablement, podem afirmar que s'han acabat gairebé els testimonis directes. La vida no perdona i ja no queden mestres grans que puguin explicar directament la seva experiència d'exili. Si en queda algun és un fet extraordinari i ara ja no sempre té la suficient vivor i claredat d'idees per recordar vivències personals de fa més de 70 anys.

En general hi ha hagut molt bona disposició per part dels mestres exiliats entrevistats per explicar les seves vivències i els seus testimonis. Fins i tot alguns han valorat aquestes entrevistes com un acte de justícia i de desgreuge vers el col·lectiu exiliat que, quan va tornar ja amb la democràcia i després de l'amnistia, no va ser reconegut públicament pels nous governants ni de l'Estat ni del govern català. Han hagut de passar gairebé trenta anys, quan ja en queden molt pocs, perquè se'ls reconegui públicament la feina feta.

Considero que els polítics varen perdre una ocasió esplèndida d'enfortiment de la democràcia. ¿Aquest silenci sobre els retornats (mestres o no) era fruit dels pactes de la transició? Després de més de 40 anys d'acabada una guerra civil, amb vencedors i vençuts, continua havent-hi guanyadors i perdedors. Siguin quines siguin les raons polítiques per aquest silenci penso que els historiadors, en general, i els de l'educació, en particular, varen deixar passar una ocasió única per recollir el testimoni de moltes persones que arribaven (o que ja havien vingudes els darrers anys del franquisme) amb ganes d'explicar. Persones que, a més, sovint tenien documents escrits i fotogràfics, que haurien estat una valuosa font d'informació per anar bastint una part de la història educativa que el franquisme havia silenciada, i recuperar d'aquesta manera la nostra memòria històrica més recent.

En aquest sentit cal revisar algunes publicacions d'historiografia educativa relativament recents que, en parlar de l'educació i de l'escola a Espanya i Catalunya durant el segle XX, fan un salt en el buit i passen de puntetes sobre el tema de l'exili i de la depuració del magisteri; passen de la República al franquisme sense explicar les causes de la Guerra Civil amb les conseqüències que

comportà d'exili, depuració, etc. El sector conservador del col·lectiu dels historiadors de l'educació continua explicant, de manera parcial i esbiaixada, part de la nostra història educativa més recent.

Aquestes ganes d'explicar que tenien els protagonistes i que ara ja no és possible de fer realitat, llevat d'algunes ben poques excepcions, es complementa amb les ganes de saber de les generacions joves que van descobrir una història fins ara desconeguda. Els néts volen saber sobre els seus avis. Unes ganes de saber que culminen quan tenen la sort de veure i parlar amb algun dels testimonis directes de l'exili. El que expliquen els nostres universitaris joves de comentaris fets a casa seva a partir del fet de parlar de l'exili, fa patent que la Guerra Civil encara és viva entre nosaltres i que la por, el silenci i l'oblit «voluntari» encara són presents en moltes famílies. El discurs tendencios i desinformador durant 40 anys de franquisme ha calat a fons, molt més del que sembla.

Hem afirmat que el tema de l'exili del magisteri no era conegut a causa de la falta de documentació escrita. Era un dels temes «desconeguts» de la nostra història educativa més recent. Podem afirmar, també, que era un tema «desconegut» i no tractat en les primeres publicacions que es feien sobre l'exili. Els mestres formaven part d'aquelles persones que no tenien història i en les publicacions sobre l'exili es parlava dels grans personatges, dels polítics, dels intel·lectuals, dels advocats, dels metges, etc., i de la seva aportació cultural en els països d'acollida; es feia la història dels que, per dir-ho, d'alguna manera ja tenien història. Ben poques referències hi trobarem en aquestes primeres publicacions sobre els mestres, sobre aquelles persones que treballaven en l'ensenyament elemental i, en alguns casos, secundari. Es parlava del professorat universitari i s'enaltia la seva obra intel·lectual i, en canvi, no es parlava dels mestres i de la seva indispensable i necessària aportació a la cultura del país. Només cal veure els volums sobre *El exilio español de 1939* l'obra coordinada per José Luis Abellán i publicada a la dècada dels 70. D'aquest silenci ens lamentàvem no fa pas gaires anys amb aquestes paraules «*Las referencias, fuera del mundo universitario, sobre la formación de recursos humanos en los países latinoamericanos no son muy abundantes. Algunas a nivel de enseñanza secundaria y pocas, muy pocas, en el de la enseñanza primaria. Además de los intelectuales más renombrados y conocidos —de los cuales se han ocupado un buen número de investigadores españoles y latinoamericanos desde perspectivas que van de las ciencias sociales a la historia o las humanidades en general—, existió un sinfín de personas que fuera del ámbito universitario contribuyeron a la formación de la juventud en los países donde fueron acogidos. Se trata de hom-*

bres y mujeres que trabajaron en el campo de la enseñanza primaria y secundaria y de los que poca cosa sabemos».⁷

4

Des del punt de vista polític els mestres valencians que marxaren eren persones ben compromeses políticament amb la República, tal com expliquen J. M. Fernández Soria i M. C. Agulló. Aquest també fou el cas de la majoria dels mestres catalans, però no de tots. Dels valencians i catalans fins ara coneguts, en podem destacar en general el seu compromís públic i actiu amb la República. En alguns casos, a més, havien ocupat càrrecs en l'administració escolar republicana (inspectors, etc.) o càrrecs polítics (en els parlaments espanyol o català, ajuntaments, comitès antifeixistes, etc.). També n'hi havia que eren defensors actius de la cultura del país mitjançant publicacions, conferències, cursos, etc.

El fet que es conegui la biografia d'un gran nombre de mestres catalans exiliats permet afirmar que també marxà a l'exili una part de mestres que «només» eren persones defensores de la República i, en bona part, nacionalistes catalanes i que marxaren per por, per desig de seguretat. Preferiren passar a l'altre costat del Pirineus i veure-les venir més que no pas quedar-se a casa esperant l'arribada de l'exèrcit franquista amb la mala fama —ben guanyada— del comportament de les avantguardes dels soldats moros.

La militància sindical, obligatòria durant els anys de guerra, entre el magisteri exiliat era majoritària al sindicat d'orientació socialista Federación Española de Trabajadores de la Enseñanza (FETE); una minoria estava afiliada al Sindicat de professionals liberals d'orientació anarquista. També hi ha constància d'alguns militants a la Federación Universitaria Escolar (FUE) i a la FENEC (Federació Nacional Estudiants Catalunya). Pel que respecta a la militància política era força més variada: Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), Partit Obrer Unificació Marxista (POUM), Unió Socialista de Catalunya (USC), Acció Català (AC), Partido Comunista de España (PCE), Izquierda Republicana (IR), Partido Socialista Obrero Español (PSOE), Partido Republicano Radical Socialista (PRRS), Partido de Unión Republicana Nacional (PURN), etc.

⁷ MARQUÈS, Salomó; MARTÍN FRECHILLA, Juan José. *La labor educativa de los exiliados españoles en Venezuela*. Caracas: Fondo Editorial de Humanidades y Educación, Universidad Central de Venezuela, 2002, pàg. 17.

També hi hagué mestres republicans catòlics exiliats. Així ho hem d'entendre a partir de la carta que, el 1944, el mestre Josep Boronat, des de Prada de Conflent, a l'Estat francès, adreça a Jesús Bellido, antic comissari de cultes, resident a Tolosa de Llenguadoc demanant-li si és que no hi ha alguna veu entre els catòlics catalans exiliats que parli de manera valenta, tal com ho fan els bascs.⁸ A Veneçuela trobem alguns mestres exiliats, catalans i bascs, que marxaren del país per ser persones d'ordre que temien per la seva vida en els moments de la revolució; eren republicans, però no militaven en els partits d'esquerres.

5

Referent a les dades estadístiques només vull recordar que, pel que fa a l'exili del magisteri de Catalunya, l'any 1995, quan vaig publicar el llibre sobre l'exili, l'estudi era fet a partir del coneixement que tenia de «gairebé 400 mestres», entre els entrevistats directament (individualment o en grup) o coneguts per altres testimonis. En l'actualitat la relació coneguda de mestres exiliats és de 495 (homes - dones).

El passat mes d'octubre vaig anar a l'Arxiu Nacional de Catalunya on hi ha una còpia de la relació dels presoners del camp d'Agde, amb els noms, la data i el lloc de naixement i professió. A partir de la lectura dels milers de noms vaig poder ampliar la nòmina de mestres catalans (27), valencians (7) i 1 d'Eivissa. Vaig trobar el nom de 82 espanyols que deien ser mestres i, curiosament, en vaig trobar un d'americà, nat a Filadèlfia, Samuel Swanson i un de l'Argentina Antonio Sanjuan (eren de les brigades internacionals?). Aquesta relació de noms serveix per constatar la presència de mestres tancats en els camps de concentració. El fet que hagin nascut a Catalunya no vol dir necessàriament que hi hagin exercit el magisteri, tot i que és força probable que sigui així, si no tots una bona part d'ells.

Tenint present la biografia dels mestres entrevistats i la informació que aquests m'han proporcionat, considero que s'ha aconseguit una extensa informació sobre la franja de mestres exiliats joves i de mitjana edat. Sobre els mes-

⁸ «Jo crec que l'exemple dels catòlics francesos a la taula d'en Bernat qui no hi és ni hi és comptat i que, deixant de banda tota qüestió d'apostolat, si es vol, el problema de tolerància mútua que es plantejarà a casa nostra el dia que hi puguem entrar, ha de fer desitjable fins als homes tebis, indiferents o descreguts, que els catòlics catalans que són a l'exili no solament des d'ara diguin: "Present"! Sinó que facin sentir com més fort possible llur veu».

tres més grans que marxaren a l'exili, que també n'hi va haver, poca informació en tinc. Dic això perquè considero que les dades estadístiques que anem oferint seran sempre a la baixa, ja que hi faltaran les referències a aquestes persones.

J. M. Fernández Soria i M. C. Agulló, en el seu treball sobre el magisteri valencià sota el franquisme, parlen de 22 mestres valencians a l'exili (10 dones i 12 homes) així com d'alguns que varen quedar atrapats en les *rateres* d'Alacant i Dènia en el seu intent de sortir del país. Ells mateixos consideren que aquesta xifra ha de ser completada amb estudis de més envergadura. A aquesta xifra cal afegir-hi els mestres, homes i dones, que Ignacio Cruz dona a conèixer en les seves múltiples publicacions en llibres i articles i que faran elevar el percentatge de mestres valencians exiliats.

6

Hem parlat de diferents exilis des del punt de vista cronològic, el de 1936 i el més important de 1939. També hem de parlar de diferents exilis pel que fa a la manera de sortir del país i les noves destinacions d'acollida.

La major part dels mestres varen entrar a França pels diferents passos fronterers coneguts (Port Bou, la Jonquera, coll d'Ares, Puigcerdà) i no tant coneguts (coll de Banyuls, Maçanet de Cabrenys, etc.) i foren tancats en els camps de concentració distribuïts pel sud de França: Argelers, Agde, Barcarès, Bram, Cotlliure, Setfont, etc. Alguns, pocs, més afortunats varen estalviar-se el tràngol de l'internament i varen ser acollits per parents i amics francesos; el cas més emblemàtic va ser el de l'inspector Herminio Almendros acollit per Celestí Freinet a casa seva. Finalment hi hagué un tercer grup, molt reduït, format pels qui podríem anomenar «polítics» i «intel·lectuals» que, dins de la desgràcia, varen tenir la fortuna d'aprofitar-se de l'ajut directe de les institucions catalanes; per exemple, la mestra Pepita Macau, casada amb el fill de l'alcalde de Barcelona i posterior Conseller de Cultura, Carles Pi i Sunyer que va poder establir-se a Anglaterra, via París.

7

Convé destacar també que les tensions polítiques viscudes a la Catalunya republicana varen continuar presents a l'exili, especialment entre comunistes, anarquistes, poumistes i d'Esquerra Republicana tancats en el mateixos camps.

A part d'aquestes tensions de tipus polític, hem de senyalar les queixes d'una part del magisteri exiliat que, preveient tornar aviat a Catalunya, manifesta el seu malcontentament a les autoritats catalanes sobre la política que el govern català ha fet durant els anys republicans. Per exemple, el mestre Artemi Casanovas, exiliat a Cajarc, al sud de França, en una carta adreçada a Jesús Bellido a Tolosa de Llenguadoc, el desembre de 1944, després d'exposar el seu currículum professional manifesta: «Crec que després de 25 anys d'actuació professional i altres tants d'incansable lluitador prorepública, proCatalunya i prollibertats del poble, tinc dret que el meu cas, com el de molts altres, quan arribi l'hora, siguin tinguts amb la consideració que cal i se'ns faci més justícia que no se'ns havia fet abans, mentre veiem a casa nostra una sèrie d'arribistes, d'aprofitats i de protegits per les polítiques de capelleta dels partits, que per tot tallaven del tros, moltes vegades molt d'ells una rècua d'incapacitats igual en el camp cultural, com en tots els altres i mentre es postergaven homes que, per vergonya dels mateixos dirigents, haurien hagut de ser cridats a llocs de responsabilitat que, en el moment de les veritats, més airosament i més dignament haurien col·laborat al bé general del nostre poble que es veïé desbordat mantes vegades per culpa de tots plegats».⁹

8

En els camps de concentració ben aviat s'organitzaren activitats cultural. Els partits polítics i alguns col·lectius es mobilitzaren per evitar la desmoralització i el desànim entre els tancats entre filferros que començaven a malviure una nova experiència duríssima, tant des del punt de vista físic com moral.

Els partits i els sindicats s'organitzaren ràpidament per oferir diverses activitats amb l'ajuda dels sindicats de mestres francesos progressistes. A més de les activitats esportives n'hi havia de musicals, de teatre i, també, d'alfabetització i de formació. Aquestes darreres es feien en els anomenats «barracons de cultura», eren responsabilitat directa dels mestres i solien fer-se agrupades per afinitats polítiques. El testimoni del que es fa al camp de Gurs l'estiu de 1939 és il·lustratiu de com funcionaven els barracons de cultura: «*El Barracón de cultura es una escuela graduada donde un centenar de compatriotas recibe instrucción*

⁹ Vegeu el text íntegre a MARQUÈS, Salomó. «Nuevas aportaciones al estudio del exilio de los maestros republicanos». *A.A.V.V. Seixanta anys després. L'exili cultural del 1939*. Vol. 1. València: Universitat de València, 2001, pàg. 621-636.

*diaria; es una academia donde otros tantos compañeros aprenden idiomas; es un ateneo plantado en pleno arenal que ha recogido las más autorizadas voces de nuestros camaradas del exilio; un escenario por el que han desfilaro grupos folklóricos de las diferentes regiones de España, de auténticos montañeses, gallegos, catalanes, y destacado (sic) entre ellos, el soro (sic) de los Profesionales de la Enseñanza que interpreta composiciones a cuatro voces de neto sabor popular».*¹⁰

Dels tres recintes, en què el camp d'Agde es trobava dividit, n'hi havia dos d'espanyols i un que era anomenat el «camp dels catalans». L'agrupació es va fer d'aquesta manera per mor de la gran quantitat de catalans presos a Agde i posa de manifest que les tensions que es varen manifestar durant la República entre els espanyols i els catalans continuaven vives en l'exili. Aquest camp «dels catalans» estava sota la direcció d'Esquerra Republicana de Catalunya. Allà es feren cursos de francès, anglès i català, també d'història i de geografia de Catalunya; hi havia una coral i una companyia de teatre en català.

Per als infants tancats es crearen algunes escoles amb la voluntat de continuar oferint, tant com es podia, l'ensenyament que aquests rebien abans de l'exili, amb el convenciment que el retorn arribaria aviat. Varen ser experiències que tingueren una durada desigual condicionada per la sortida dels mestres dels camps. Recordem, per exemple, l'escola Canigó al camp de Sant Cebrià dirigida per mestres a partir de la iniciativa dels comunistes; o la que hi va haver al camp de Bram i que ens explica el mestre Josep Vilalta en les seves memòries inèdites, on es constituí el Grup de mestres catalans de Bram.

Força mestres exiliats continuaren exercint el magisteri a Europa i, sobretot, a Amèrica. A Europa, superant el problema del idioma, alguns ho feren a França quan, acabada la Segona Guerra Mundial, pogueren ingressar als instituts de segon ensenyament francesos com a ajudants de les càtedres d'espanyol. També a la URSS, on arriben acompanyant colònies d'infants refugiats, feren de mestres dels mateixos refugiats espanyols. Quan aquests es feren grans, deixaren l'escola i ja treballaven, i les escoles dels refugiats es tancaren, alguns d'aquests mestres estudiaren a la universitat soviètica i acabaren dedicant-se a l'ensenyament.

A diferents països llatinoamericans bona part dels mestres es dedicaren a l'ensenyament. A Mèxic¹¹ especialment, on comptaren amb l'ajuda econòmi-

¹⁰ CRUZ OROZCO, José Ignacio. «Los barracones de cultura. Noticias sobre las actividades educativas de los exiliados españoles en los campos de refugiados». *Espana Contemporanea*, núm. 5 (1994), pàg. 65.

¹¹ Una bona síntesi del treball dels mestres exiliats es troba a CRUZ OROZCO, José Ignacio. *Maestros y colegios en el exilio del 1939*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2004.

ca del govern republicà espanyol a l'exili. Les autoritats d'aquest país els varen acollir amb els braços oberts, especialment el seu president Cárdenas. A la capital Mèxic DF es crearen col·legis que serviren per donar-los feina i per educar els seus fills i els fills de la burgesia mexicana. En aquests centres aplicaren amb èxit les metodologies renovadores que ja practicaven abans de l'exili a les escoles on treballaven. La concepció pedagògica i les pràctiques del moviment de l'Escola Nova i de la Institución Libre de Enseñanza foren els eixos d'aquest ensenyament que saberen adaptar a la nova realitat mexicana. L'Instituto Luis Vives, l'Instituto Hispano-Mexicano Ruíz de Alarcón, l'Academia Hispano-Mexicana, el Colegio Ruíz de Alarcón i el Colegio Madrid foren els primers centres educatius que es crearen a Mèxic DF. N'hi hagué que tingueren una vida efímera, d'altres encara són oberts amb fama ben guanyada pels seus ensenyaments. Josefina Oliva de Coll, Marcel Santaló, Pilar Santiago de Trueta, Estrella Cortichs, Mercedes Gil de Pereña, etc. són alguns dels noms de la nòmina de mestres que treballaren en aquests centres.

A la capital la vida política entre els exiliats era força intensa; alguns mestres hi varen participar activament. La pluralitat d'opcions polítiques, els recels, les tensions i les divisions pel que feia al futur de la democràcia i de la república a Espanya i Catalunya es veien agreujats per la distància i per l'escassa informació que arribava des d'Europa i des del mateix país. El llibre d'actes de la Junta de l'Orfeó Català reflecteix directament aquestes tensions entre republicans i comunistes.

Fora de la capital i amb l'ajuda econòmica del Patronato Cervantes, institució depenent del govern republicà a l'exili, i dirigida pel mestre gironí, i professor de la Universitat Autònoma de Barcelona, J. Roura Parella, es creà una xarxa de col·legis que portaren el nom de *Cervantes*. N'hi hagué en diferents poblacions a partir de la iniciativa dels mateixos mestres exiliats; els més coneguts eren els de Veracruz, Córdoba, Torreón, Tampico, Jalapa, Tapachula i Cuernavaca. El de Córdoba encara funciona en l'actualitat, tot i que la direcció actual no té res a veure amb l'esperit dels fundadors. El de Torreón, que és l'altre col·legi obert actualment, el dirigeixen els néts del fundador, el mestre lleidatà Antoni Vigatà, amb la voluntat de continuar mantenint l'esperit fundacional. En aquests centres, a diferència dels de la capital federal, ben aviat els fills d'exiliats republicans foren minoria, i es va produir un ensenyament arrelat a la nova realitat mexicana.

En aquests col·legis, tant els de la capital com els d'altres poblacions, els mestres es dedicaven a l'ensenyament primari i secundari. Sovint ho feien en més d'un centre. Treballaven en diferents centres, la situació econòmica així ho

exigia si volien tirar la família endavant. Això passà sobretot els primers anys mentre van buscant la manera d'estabilitzar-se des del punt de vista professional i econòmic.

A Mèxic, a més d'aquestes dues iniciatives oficials, hi hagué altres experiències educatives per part de mestres republicans exiliats. Ens referim a les experiències d'educació popular que els mestres Patricio Redondo, José de Tapia i Ramon Costa Jou practicaren en diferents poblacions seguint la metodologia freinetista. En aquest cas l'ensenyament estava orientat als mexicans i no pas als fills dels republicans exiliats. La Escuela Experimental Freinet a San Andrés Tuxtla, la Escuela Bartolomé Cossio a Mèxic DF i la Escuela Ermilo Abreu Gómez, també a la capital federal, són els noms emblemàtics d'aquestes experiències d'educació popular. Finalment també hem de recordar que alguns mestres (pocs) es dedicaren a l'ensenyament privat, a casa seva. En aquestes escoles freinetista i en els col·legis Cervantes s'hi va practicar el mestissatge educatiu molt més que no pas en els col·legis de la capital.

Els records del mestre Antoni Bargés, del Colegio Cervantes de Córdoba, ens fan avinent l'estil de fer les classes i de com aquests mestres republicans aplicaven les metodologies de l'Escola Nova; continuaven fent les classes amb el mateix estil que les feien en les seves escoles amb la necessària adaptació al nou país. «*Todavía encontramos muchos alumnos por la calle que nos recuerdan, y es que hemos sido maestros muy distintos de los de aquí, yo les decía: "Ustedes deben interesarse por la prensa de México, saber lo que pasa en México, qué relaciones tiene México con el mundo". Y los otros maestros llegaban: "Pues sí, vamos a dictarles la lección, tal, tal, tal". Yo, siempre alrededor de la lección que explicaba, siempre tenía alguna novedad que contarles. De manera que nosotros éramos distintos de los demás maestros en este aspecto*».¹²

Per la seva part, la mestra Estrella Cortics, parlant de l'ensenyament que impartien a Mèxic, manifesta: «*Para mi, la aportación fundamental de los españoles a México fue el ansia de trabajo serio, de honradez, de formalidad, creo que fue un ejemplo y gracias a esto, los españoles nos pudimos defender aquí. En la esfera intelectual vinieron muchos de una gran talla que, lógicamente, se tenían que notar aquí donde hacían falta en muchas ramas, además éstos formaron a otros en su teoría, en su manera de trabajar y no es fácil que esto se pierda*».¹³

¹² MARQUÈS, Salomó. *Los hermanos Bargés Barba. Maestros renovadores en Cataluña y México*. Zapopan (Jalisco, Mèxic): El Colegio de Jalisco, 2004, pàg. 96.

¹³ TUNÓN, Enriqueta. «Tres maestros catalanes, tres voces, tres experiencias educativas en España y en México. 1930-1980». A: LOZANO, Claudio (ed.). *1939, el exilio pedagógico*. Barcelona: PPU, 1995, pàg. 105.

L'acollida i les possibilitats de treball i de crear escoles en altres països americans fora de Mèxic no tingueren pas les mateixes facilitats que les concedides per Cárdenas, i es trobaren molt condicionades pels esdeveniments polítics de cada país i per la política concreta del partit en el govern. No ens podem entretenir a explicar-ho país per país, però ho indiquem com aspecte que cal tenir present.

Amb les dades conegudes fins ara, Veneçuela és el segon país americà on la presència de mestres exiliats que exerceixen la professió fou més nombrosa. El col·lectiu de mestres bascos i catalans exiliats va ser majoritari en aquest país.

Alguns mestres catalans crearen els seus propis col·legis com, per exemple, l'Instituto-Escuela La Florida, iniciativa de Bartomeu Oliver el 1940, o l'Instituto Montessori-San Jorge, obra del matrimoni Joan Gols i Mercè Cavagliani, també el 1940. Una bona part dels mestres exiliats treballaren en diferents centres creats per mestres exiliats i, finalment, dugueren a terme la seva obra personal com, per exemple, Josep Campà que el 1956 creà l'Instituto Einstein. Un dels centres dirigit per exiliats espanyols amb més prestigi va ser el *Colegio América*, allà aterrà Raimon Torroja quan sortí d'Espanya el 1948 (és un clar exemple de l'exili tardà que es va produir durant tota la primera dècada franquista), arribà a ser-ne el subdirector fins a la seva mort el 1960. Aquest col·legi havia estat patrocinat per un grup de famílies de la burgesia veneçolana i encomanat als mestres republicans exiliats; hi treballaran força mestres catalans. Fora de la capital també hi ha presència de mestres exiliats. A Maracaibo, destaquem l'obra del matrimoni Barrull-Zavalza que treballaren primer en el camp de la mainada marginada per part del govern estatal i posteriorment, el 1951, varen crear l'Instituto Cervantes

La majoria d'aquests mestres varen continuar transmetent el model pedagògic republicà, tot respectant les lleis del país d'acollida. S'esforçaren perquè els ideals republicans d'educació en llibertat i tolerància s'ensenyassin i es practicassin a la seva aula i al seu centre al llarg dels anys i en situacions polítiques ben diverses que oscil·len entre la democràcia i la dictadura amb dos cops d'estat pel mig. Procuraren que els aprenentatges fossin actius seguint les propostes de l'Escola Nova. Alguns d'aquestes centres aconseguiren molt prestigi i acolliren els fills de les classes governants. En algun cas, però, hem pogut constatar la renúncia als ideals republicans i la conversió del centre en col·legi-negoci.

Hem de destacar l'ajuda que aquests mestres exiliats es varen proporcionar entre ells a pesar de les diferències polítiques. L'existència d'aquests col·legis dirigits per mestres exiliats va permetre donar feina a força companys mestres.

Des de la direcció dels centres es fa oferir feina, fins i tot, a col·legis que, políticament, pensaven diferent.

Des del punt de vista polític, la majoria d'aquests mestres no varen participar en la vida política veneçolana; sí que tots varen ser actius antifranquistes, defensors dels valors republicans i autonòmics i alguns mantenien càrrecs de representació internacional. I això no va ser sempre fàcil en una país que visqué llargues dictadures. Un tret que distingeix el col·lectiu de mestres bascos de la resta de republicans, en general, és l'opció religiosa. Els bascos són majoritàriament catòlics practicants i ensenyaven religió en els seus col·legis,¹⁴ mentre que els altres mestres republicans, catalans o no, defensaven el laïcisme. Els bascos tot i ser catòlics practicants eren, majoritàriament, antivaticans a causa del suport que el Vaticà havia donat als revoltats i a Franco.

Entre el magisteri basc i català exiliats hi ha uns punts en comú com són el republicanisme, el nacionalisme i l'antifranquisme. En molt casos es tracta d'un republicanisme crític; hi ha defensors a ultrança de la República i d'altres que foren molts crítics amb l'obra republicana sense renunciar, però, a l'ideal republicà, la crítica es concretà en l'acció de govern de la Generalitat i/o del govern central com, per exemple, els exiliats propers a Unió Democràtica de Catalunya.

En altres països americans també hi ha presència de mestres exiliats. A la República Dominicana destaquem l'Instituto Colon a la capital, on treballaren la valenciana Anna Martínez Iborra, el català Ramon Martorell i el mallorquí Ramon Medina Tur, que va ser el director del centre. El Colegio Duarte, l'Instituto-Escuela de Santo Domingo de los Caballeros i l'Instituto-Escuela Cervantes són altres col·legis creats en aquesta república governada pel dictador Leónidas Trujillo. Ben segur que el millor centre va ser l'Instituto-Escuela Trujillo creat per la valenciana Guillermina Medrano el 1941; en fou directora fins el 1945 que va marxar a Estats Units. Com en altres països la creació d'aquests centres va servir per donar feina a col·legues exiliats. De totes maneres la característica més important de tots aquests centres de la República Dominicana va ser la seva provisionalitat, fruit de la situació política. En general l'estada a Santo Domingo va servir de catapulta per anar a altres països americans on la democràcia fos una realitat.

A Colòmbia destaquem l'obra de Miquel Fornaguera o de Pau Vila i d'altres que treballaren, sense crear els seus propis centres, en diferents centres de la capital. A Xile sobresurt l'obra d'Alexandre Tarragó, membre de la coopera-

¹⁴ El Colegio Los Caobos, creat el 1940 per la família Miangolarra; el de Las Mercedes per iniciativa de la família Mugika i la ikastola Euskadi-Venezuela són alguns d'aquests centres.

tiva Freinet a Catalunya, que creà el *The Kent School* a la capital, Santiago. L'escola encara funciona dirigida pels seus fills. Dolors Piera, una altra freinetista, va treballar en diferents escoles de Santiago de Xile i, finalment, va crear la seva pròpia escola, el col·legi Andersen que «va introduir a Xile la rítmica Dalcroze-Llonguera, ensenyada amb elegant pedagogia per la pianista barcelonina Diana Pey»; de totes maneres hem de tenir present que el mètode Freinet, «desvinculat del projecte inicial laic i socialista del seu fundador a causa del medi social en què es desplegaren les activitats de l'escola, va quedar reduït a l'aplicació de tècniques concretes».¹⁵

9

L'acció educadora dels mestres exiliats republicans la podríem definir en una frase: «Empobriment per a uns, enriquiments per a altres». És a dir, l'enorme pèrdua cultural que va representar per a les escoles de casa nostra l'exili de tants i tants bons mestres va comportar la millora de l'escola en els països d'acollida. Els mestres que marxen amb el seu bagatge s'emporten tota la cultura educativa que havien après i practicat aquí durant els anys republicans en pau i en guerra. La que s'havia anomenat «República dels professors» pel convenciment de la importància de l'educació i per les metodologies actives que varen aplicar, va continuar funcionant en els països d'acollida. Ho afirma clarament Cruz Orozco quan escriu: «*La enseñanza que ofrecieron los colegios creados en el exilio se caracterizó, desde el principio, por tener un gran nivel de exigencia, ofrecer una preparación completa y emplear una metodología didáctica muy moderna. Como lógica consecuencia de todo ello, los alumnos que finalizaban sus estudios en esos colegios contaron con una formación amplia, sólida y profunda que les abría las puertas de la enseñanza superior, o de los empleos más interesantes*».¹⁶

El que l'historiador català Josep Benet afirma de l'exili català en general es pot aplicar amb justícia a l'obra dels mestres exiliats: «Certament un nombre notable d'exiliats va fer una valuosa contribució a la cultura dels països que els acolliren, especialment en alguns països d'Amèrica. Però aquesta tasca —de la qual Catalunya pot estar orgullosa— no impedeix que haguem de constatar

¹⁵ CAÑELLAS, Celia; TORÁN, Rosa. *Dolors Piera, mestra, política i exiliada*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Ajuntament de Barcelona, 2005, pàg. 176.

¹⁶ CRUZ OROZCO, José Ignacio. *Maestros y colegios en el exilio de 1939*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2004, pàg. 181.

tot el que la cultura catalana va perdre en l'exili. (...) Les noves generacions catalanes de la postguerra no pogueren comptar amb el mestratge d'un bon nombre de persones exiliades, la qual cosa representà per a la societat catalana una gravíssima pèrdua».¹⁷

10

Durant la primavera del 1940 la Secció de Relacions i Propaganda de l'Orfeó Català de Mèxic va fundar la *Comunitat Catalana de Mèxic*, seguint l'exemple del que ja s'havia fet a l'Argentina, Xile i Colòmbia per «tal de mantenir en l'exili la nostra llengua i la nostra cultura i per estar amatents a aprofitar totes les possibilitats que l'esdevenidor ofereixi per a la reconquesta de la nostra personalitat i de les llibertats de la nostra terra».

El president de la Comissió de Cultura de la Comunitat Catalana fou Pere Bosch i Gimpera. Convençuts com estaven que l'exili duraria poc i que, acabada la Segona Guerra Mundial, es restabliria la República a Espanya, el mes de gener de 1942 s'adrecen a la JARE i de manera especial a la direcció del Colegio Madrid exposant-los que «*Es doloroso para los padres catalanes, no solamente los que residen en Cataluña sometidos a la opresión franquista, sino también los que se hallan exiliados, ver que sus hijos —en Cataluña por unas causas, en el exilio por otras— corren el riesgo inevitable de llegar a desconocer en el sentido correcto de la palabra, su lengua vernácula cuya personalidad y cooficialidad fue reconocida por el régimen republicano español*».

Davant d'aquesta situació i tenint present que el Colegio Madrid és el continuador de la trajectòria cultural de la Segona República espanyola, tenint present que en aquest centre hi ha força alumnes que són catalans i que seria relativament fàcil trobar professorat, demanen que «*se establezca en la forma que la Dirección estime más conveniente, desde luego a base de inscripción voluntaria, una clase de Gramática catalana que permita a los pequeños alumnos catalanes el conocimiento correcto de la lengua de sus padres y a los alumnos no catalanes que lo deseen el conocimiento de una lengua más que puede prestarles innegables servicios*».

Quatre dies més tard, el 13 de gener, Indalecio Prieto contesta en aquests termes: «*La finalidad de tal proposición ha encontrado en la Junta una acogida*

¹⁷ BENET, Josep. «L'exili: una terrible pèrdua per a Catalunya». AA.VV. *Una esperança desfeta. L'exili del 1939*. Íbid. pàg. 25-26.

simpática, pero la forma que Vds. indican para llevarla a la práctica ofrece dificultades de orden técnico, que debo exponerles por acuerdo de la Delegación, después de haber oído ésta el informe emitido por el Director de dicho centro de Enseñanza. En ningún caso parece aconsejable, con vistas a un buen resultado docente, la separación en una misma escuela, de grupos diferentes por razones lingüísticas o de otra índole, aunque sólo sea por breves momentos durante la jornada escolar. Pero, además, tal separación perturbaría el plan de trabajo y el programa de estudios establecidos por el Colegio Madrid, con perjuicio evidente para los alumnos que asistieran a la clase de Gramática Catalana, quienes a la hora señalada para ésta materia tendrían que abandonar las otras de sus cursos respectivos o sacrificar los ratos de descanso y recreo que completan el horario escolar».

Per no deixar la porta del tot tancada a aquesta proposta se'ls aconsellà que aquest ensenyament el fessin fora del Colegio Madrid, en els locals d'alguna altra institució. «*La Delegación de la Jare estaría dispuesta a subvencionar con una cantidad equivalente, por ejemplo, a los honorarios del profesor encargado de la misma*».

El 14 de febrer del mateix any 1942, la comunitat catalana de Mèxic acordà atendre favorablement l'establiment d'unes classes de llengua catalana. Però aquestes ja no es feren dins del programa escolar tal com era la primera iniciativa.

L'historiador mexicà i fill d'exiliats catalans que havia estudiat en els col·legis dels republicans espanyols i que coneix en primera persona el clima de l'exili republicà espanyol es pregunta: «*¿Se podría suponer, a toro pasado, que hubiera podido establecerse la enseñanza historia y lenguas catalanas en los colegios españoles republicanos establecidos en México, con su supuesta inspiración democrática y su respeto a las minorías de lo que ahora se concibe oficialmente como una "España plural?" No quiero ni pensar la que hubieran armado los cuerpos directivos del "Colegio Madrid", el "Instituto Luis Vives" o la "Academia Hispano Mexicana", si alguien se lo hubiera propuesto*».¹⁸

Uns anys més tard la situació no havia canviat gaire si fem cas del que escriu Vicenç Riera Llorca el 1947: «He sentit, sovint, com alguns amics es lamenten de no poder donar una educació catalana als seus fills i, sobretot, que en les escoles espanyoles on els duen, en alguns casos, els infants siguin severament renyats quan entre ells parlen en català, no ja en el treball de les classes, sinó en els seus jocs a les hores d'esbarjo. Infants catalans, amics i veïns, que quan juguen a casa seva parlen, com és natural, en català i es diuen Joan i

¹⁸ MURIA, José María. *Encuentro de ambos mundos*. Guadalajara (Mèxic): Universidad de Guadalajara, 2005, pàg. 120.

Pere, així que posen els peus a l'escola s'han d'adreçar l'un a l'altre en castellà i s'han de dir *Juan* i *Pedro*, amb l'estranyesa i molèstia consegüents». ¹⁹ Davant d'aquesta situació l'autor afirmà que el govern català a l'exili a més de l'obligació d'ocupar-se de l'alliberament de Catalunya havia d'atendre les necessitats dels exiliats catalans entre les quals, sobresurt per la seva importància, l'establiment de l'ensenyament català assegurant-ne la seva prestació.

11

Una de les característiques dels exiliats, també dels mestres, a Europa i a Amèrica, és el sentiment de desarrelament. No se senten de cap país; del seu han hagut de marxar i del d'acollida se'n senten fins a cert punt. Les ganes de tornar són constants. Primer pel convenciment que en acabar la Segona Guerra Mundial les forces aliades foragitaran la dictadura franquista. Aquí vingué el primer disgust fort quan això no passà i veieren com el règim del general Franco es va anar consolidant lentament amb suport de les potències occidentals durant els anys de la guerra freda. Adéu República! I adéu democràcia! Fou el moment que alguns es nacionalitzaren mexicans o d'altres països d'acollida, tot i que continuaren mantenint la seva cultura i els seus costums i, també, les seves actituds diferenciadores (vegeu per exemple les tensions quan els fills es volien casar amb persones del país d'acollida). De totes maneres nacionalitzats o no, cada any quan es reunien per Nadal el tema recurrent de conversa era: l'any vinent el Nadal a casa.

José M. Muriá, fill de pares catalans i nascut a Mèxic el 1942, va conèixer profundament aquesta situació i explica que entre els exiliats republicans, i per tant també entre els mestres, hi havia els «*llamados "marxistas" porque siempre estaban listos para cuando llegara el momento de marcharse. De estos, bien puede decirse que había dos grupos. Uno, se había encariñado con el país y se mostraba respetuoso con sus peculiaridades y diferencias, pero vivía con plena conciencia de que jamás podría adaptarse a su realidad cotidiana. Era demasiado grande la atracción por lo que se había dejado atrás, aunque ya hubiesen transcurrido algunos lustros. Pero se dió el caso también, cabe reconocerlo, de quienes nunca pudieron hallarle cualidades a la "nueva casa" y, tal vez, su frustración existencial, el dolor que causaba lo perdido o la vana ilusión de recuperarlo fueron la causa de tantas acti-*

¹⁹ RIERA I LLORCA, Vicenç. «Cal crear escoles catalanes». *La Nostra Revista*, núm. 17, juny (1947), pàg. 210.

*tudes y manifestaciones hostiles hacia los mexicanos, de un menosprecio que rayaba en el racismo y en consecuencia, de una amargura y un conflicto permanente».*²⁰

Aquest desarrelament va fer que alguns no aconseguessin refer la vida en el país d'acollida i que decidissin tornar, a pesar que hi havia Franco. Una decisió que fou mal vista pels que es quedaven i que els titllaren de traïdors. Aquesta tornada i posterior establiment de nou al seu país no va ser gens fàcil, no tan sols per les condicions polítiques d'Espanya, sinó també per les situacions familiars que s'anaren consolidant. No oblidem que alguns dels mestres exiliats que havien marxat sols referen la seva vida de parella en el país d'acollida.

Una vegada de nou a casa no fou fàcil el reingrés al magisteri. La denegació per part de les autoritats franquistes va ser l'actitud més corrent que només s'alleugerí cap a final de la dècada dels seixanta. L'ensenyament privat (en escoles religioses i acadèmies) fou el refugi normal d'una bona part dels qui tornaren. Hi hagué un cert corrent d'ajuda mútua entre ells; per exemple, la xarxa d'acadèmies que els germans Delhom, quan tornaren de l'exili, crearen a Barcelona fou un bon refugi per a col·legues que tornaven i que trobaren les portes de l'ensenyament públic tancades.

12

LA GENERALITAT A L'EXILI I ELS MESTRES

Podem preguntar-nos quina va ser l'acció del govern de la Generalitat a l'exili amb els mestres exiliats. D'entrada hem de tenir present que la Generalitat del primer exili (1939-40) va quedar reduïda a una única institució: la de la presidència amb Lluís Companys al davant. Posteriorment, i amb moltes dificultats, s'intentaren refer els organismes polítics en un país, França, ocupat i en el qual les comunicacions dels exiliats entre ells eren extremadament difícils. És cert que el govern català a l'exili tingué dues preocupacions primordials: refer l'estructura política i «intentar construir una certa obra d'assistència social, adreçada als exiliats amb menys recursos, finançada, en part, pels migrats recursos que sortien de les finances republicanes espanyoles i els ajuts que provenien d'exiliats d'Amèrica».²¹

²⁰ MURÍA, José María. *Encuentro de ambos...* pàg. 112-113.

²¹ VILANOVA I VILA-ABADAL, Francesc. «La fi de la Generalitat republicana i la presidència de la Generalitat a l'exili (1939-1948). Una síntesi». A: PUJOL, Enric (coord.). *L'exili català del 1936-39. Un balanç. Quaderns del Cercle*, núm. 19 (2003), pàg. 69.

En l'àmbit cultural l'acció de la Generalitat es concretà en la creació de tres residències a Tolosa de Llenguadoc, Montpeller i al castell de Roissy-en-Brie prop de París. El delegat general Antoni M. Sbert, en l'informe que elaborà el 1940, afirma que «En aquestes residències han trobat refugi, en el curs de l'any, un miler dels nostres compatriotes, entre els quals es troba el nucli més important dels intel·lectuals catalans exiliats. Ultra aquesta missió, les residències han exercit la noble comesa de reivindicar el prestigi de l'emigració catalana per mitjà d'una acció cultural i de l'intercanvi i relació amb els intel·lectuals i amb els nuclis més prestigiosos de França. Conferències, cursets, concerts, exposicions de pintura i escultura, han atret vers la nostra cultura l'atenció intel·ligent del país que ens ha donat refugi».²²

Aquesta afirmació demostra la voluntat política de les autoritats catalanes, voluntat condicionada pels migrats cabals que gestiona. També és cert que, en la relació d'activitats que es feren a les residència o en altres actes culturals, no hi figuren mestres exiliats, llevat d'alguna personalitat de primer ordre com Alexandre Galí. La prioritat dels tancats en els camps de concentració era la de sortir-ne i, després, amb la França ocupada, buscar els ajuts dels partits polítics per sortir de França cap a Amèrica o tornar a l'Espanya franquista.

Una vegada acabada la Segona Guerra Mundial sí que es feu una crida pública per tal de fer un cens dels refugiats. S'organitzaren, a través de Jesús Bellido, alguns cursos de llengua catalana en els quals tenim constància que s'apuntaren alguns mestres que es trobaven en terres franceses.

13

Fins aquí una panoràmica relativa a l'exili del magisteri republicà, centrada especialment a Catalunya. El fet que, malauradament, hagin desaparegut la majoria dels protagonistes d'aquesta experiència no ha de frenar les recerques sobre el tema de l'exili.

Pensant en aquest futur suggereixo possibles camps de recerques. Se sap que alguns dels mestres, acabada la Segona Guerra Mundial, es varen quedar a França i trobaren feina en alguns instituts, com a professors ajudants de llengua espanyola. Josep Mir, mestre gironí, m'ho explicava a Narbona. Com que

²² SBERT, Antoni. «Fundació Ramon LLull. Memòria de la Delegació General. *Revista de Catalunya*, V època, núm. 99-100-101, gener-febrer-març 1943, pàg. 154.

cobraven de l'Estat francès, en algun lloc deu haver-hi les nòmines. Que jo sàpiga el tema no ha estat estudiat. Abans, però, d'iniciar aquesta recerca caldria mirar les recerques universitàries que s'han fet a les universitats del sud de França.

S'hauria d'investigar en els arxius departamentals francesos on hi va haver instal·lats camps de concentració; també caldria revisar i repassar la llista de les persones embarcades en els diferents vaixells que varen salpar cap a Amèrica. En aquest sentit cal recordar que a l'Ateneo Español de México hi ha llistes estadístiques amb els noms, cognoms i, en força casos, la professió de les persones embarcades en l'*Ipanema*, en el *Manuel Arnús*, etc., així com altres llistes complementàries com, per exemple, la *Estadística de refugiados españoles que seran alojados en la escuela prevocacional*, on figuren els noms d'alguns mestres juntament amb la seva parella i fills.

Estic segur que encara hi ha inèdits diaris i memòries personals que guarden els familiars. Caldria trobar la manera de poder-los recollir, estudiar i publicar. Dic això amb fonament de causa; quan feia la recerca hi va haver tres mestres que em regalaren els seus escrits personals que jo vaig incloure en l'apèndix documental. Aquesta passada primavera, 2006, m'han fet arribar el diari de guerra d'un mestre de Sant Miquel de Fluvià que varen trobar entre els seus papers quan aquest va morir, etc. Estic convençut que hi ha més documentació inèdita. El passat mes d'octubre, la senyora Assumpció Vernedas, jove del mestre Àngel Artola, mestre exiliat i mort a Mathausen, em va fer donació de les cartes que el seu sogre escrivia des de l'exili de França els anys 1939 i 1940.

Vist el bon resultat que va donar en el seu moment a Catalunya i el fet que hagin desaparegut pràcticament els testimonis directes no han de privar de fer una crida pública a través dels mitjans de comunicació locals per recollir informació i dades sobre el magisteri exiliat.

En aquest sentit caldria aprofitar el desvetllament que hi ha pel tema i connectar amb institucions de la part francesa per tal de poder fer un treball interdisciplinari. Els mallorquins tenen una experiència ben positiva en aquest sentit gràcies a la col·laboració de Serge Barba, president del FRREE (Fils Et Filles De Républicains Espagnols Et Enfants De L'Exode). No oblidem, d'altra banda, les possibilitats que pot oferir el futur Museu de l'exili a La Jonquera.